

LUND UNIVERSITY

Om uppblåsthet : bland ballonguppstigningar och andra medier 1889–1890

Edoff, Erik

Published in:
Mediehistoriska vändningar

2014

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Edoff, E. (2014). Om uppblåsthet : bland ballonguppstigningar och andra medier 1889–1890. I M. Cronqvist, J. Jarlbrink, & P. Lundell (Red.), *Mediehistoriska vändningar* (Vol. Mediehistoriskt arkiv 25, s. 19-42). Mediehistoria, Lunds universitet.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

MEDIEHISTORISKT ARKIV publicerar antologier, monografier – inklusive avhandlingar – och källsamlingar på både svenska och engelska. För att säkerställa seriens vetenskapliga kvalitet underkastas insända manus som regel dubbelblind granskning av oberoende sakkunniga.

Redaktionskommittén består av Marie Cronqvist (Lunds universitet), Johan Jarlbrink (Umeå universitet), Solveig Jülich (Uppsala universitet), Mats Jönsson (Lunds universitet) och Pelle Snickars (Umeå universitet).

Redaktör: Patrik Lundell

Mediehistoriskt arkiv kan beställas via Lunds universitet:

www.ht.lu.se/serie/mediehistorisktarkiv/

E-post: skriftserier@ht.lu.se

Utgivare: Mediehistoria, Lunds universitet

MEDIEHISTORISKT ARKIV NR 25

Utgivningen har möjliggjorts genom generösa bidrag från Stiftelsen Olle Engkvist Byggmästare.

© författarna

Grafisk form och omslag: Johan Laserna

Tryck: Studio RBB, Riga 2014

ISSN 1654-6601

ISBN 978-91-88468-32-1

Boken är utgiven med Creative Commons-licensen

Erkännande, Icke-kommersiell, Inga bearbetningar 3.0

Om uppblåsthet

*Bland ballonguppstigningar och andra medier
i Stockholm 1889–1890*

ERIK EDOFF

Polisen nödgades afvisa flera hundrade. Torget utanför, Hissen, grannhusens fönster och tak, Slussen, Skeppsbron, Mälartorget, Blasieholmskajen, Skeppsholmen och Kastellholmen, Skeppsholmsbron och Karl XII:s torg kantades ock med folk. Det måtte vara rysligt roligt att se Figaros redaktör bryta nacken af sig!¹

Det var inte en offentlig avrättning som hade fått stockholmarna att gå man ur huse denna augustionsdag 1889, även om boulevardtidningen *Figaro* gärna fick det att framstå så. De hade samlats med anledning av att den tyske ballongflygaren kapten Feller skulle göra ännu en offentlig uppstigning, och denna afton skulle han medföra nämnda tidnings redaktör för att rapportera. Ballongfärden i Stockholm denna sommar var på intet sätt unik. Uppstigningarna utgjorde ett viktigt inslag i den underhållningsindustri, som under 1880-talet fått fotfäste i Stockholm, med exempel som Orientaliska irrgångssalongen, Cirkus, Tivoli och varietéerna på Djurgården.² Redan 1783 färdades de första människorna i ballong och alltsedan mitten av 1800-talet var detta en populär underhållningsform på många håll i Europa.³ Som exempel kan nämnas Félix Nadars ballongfärder i Paris på 1860-talet som lockade en publik på uppemot 100 000 människor.⁴ Även i Sverige uppträdde alltså ballongflygare under slutet av 1800-talet inför stora åskådarmassor.

Syftet med denna text är att undersöka hur olika medier samspelade i meningsproduktionen kring två ballongflygningar under åren 1889 och 1890. Uppstigningarna som händelser blir här fallstudier för att synliggöra Stockholms mediesystem runt 1890. De övergripande fråge-

ställningarna är: vilka betydelser gavs ballongflygningarna, och hur bör man förstå aktörernas deltagande i dessa evenemang? Jag ansluter till en forskningstradition i vilken mediernas beskrivningar av fenomen betraktas som både speglande och formerande. Det vill säga att samtida föreställningar om ett givet fenomen är beroende av hur detta medieras, såväl i fråga om enskilda händelser som idéer, platser eller personer. Forskare som Peter Fritzsche och Vanessa R. Schwartz har i varsin studie visat att storstadserfarenheter av Berlin respektive Paris under slutet av 1800-talet till väsentlig del skapades genom medieringar.⁵ Med två exempel vill jag här visa att Stockholm i detta avseende inte utgjorde något undantag.

Stockholm och mediasystemet omkring 1890

Liksom många andra av västvärldens städer befann sig Stockholm i slutet av 1800-talet i en period av stor omdaning. Befolkningen växte på ett sätt som knappast hade någon motsvarighet i stadens historia. Under seklets sista två decennier närmast fördubblades antalet invånare från drygt 160 000 till omkring 300 000.⁶ Ekonomiska och sociala förhållanden förändrades likaså. Under 1880-talet skedde ett byggnadssuppsving i Stockholm, som i hög grad förändrade stadens visuella karaktär. Från att i praktiken ha bestått av en rad småstäder, fogades nu dessa samman genom nybyggnation och stadsplanering. Det skedde dessutom en omfattande inflyttning av människor från den omgivande landsbygden.⁷ Stockholm började alltmer ta formen av en storstad.

Här fanns under perioden ett stort antal medieformer, inte minst en mycket rik och ständigt föränderlig pressflora. En av tidningsgenrerna var boulevardbladen, av vilka den luftseglande redaktörens *Figaro* kan betraktas som ett av de ledande. Genren utgjordes av ett antal publikationer, oftast utkommande veckovis, som behandlade stadens urbana miljöer, restaurang- och nöjesliv, kultur och skvaller om dess mer bemärkta invånare. Enkelt uttryckt dess gatuliv och vimmel. Jag betraktar boulevardtidningarna som en i samtiden viktig meningsskapare av stockholmarnas förståelse av sin stad som en gryende storstad. Med detta menar jag att alldeles oavsett om man hade tillträde till den mondana urbanitet som utspelade sig i dessa tidningars spalter, kunde man

ändå känna sig delaktig i den, genom att läsa tidningarna. Med Benedict Andersons ord kan man här tala om en föreställd gemenskap. Anderson avser visserligen det nationella medvetandet, när han skriver att "[d]essa läsande medmänniskor, till vilka de var bundna genom trycket, bildade i sin sekulariserade, särskilda, påtagliga osynlighet embryot till den nationellt föreställda gemenskapen".⁸ Man kan likafullt tänka sig att det på ett likartat sätt uppstod föreställda gemenskaper också i städerna.⁹

En viktig aspekt som lyfts fram på senare år är att inte se enskilda medier som verkande för sig själva, utan i stället ta fasta på de utbyten och relationer som föreligger mellan olika medieformer. I detta sammanhang använder jag begreppet mediasystem, vilket har definierats som "summan av de olika mediernas inbördes relationer vid en given tidpunkt". Det kan exempelvis handla om relationer mellan tekniker, personer och platser.¹⁰ Givet detta måste perspektivet vidgas om man vill förstå ballonguppstigningarna i sin kontext. Jag vill här visa hur ballongstigningarna spreds och gavs betydelse i Stockholms mediasystem, i vilket tidningspressen, varietéerna, telefonen, skillingtrycken och flera andra medieformer samspelade under slutet av 1800-talet.

Filmhistorisk forskning har uppmärksammat de lokala filmkulturer som uppstod under filmens barndom kring sekelskiftet 1900. I dessa finns intressanta paralleller till det som här studeras. Först och främst betonar forskningen att filmen inte kom som någon fullständig nyhet utan snarare är att betrakta som en förlängning av en 1800-talets visuella kultur.¹¹ Filmen förstås utifrån den lokala infrastruktur (exempelvis platser, personer och relationer till andra medier) inom vilken den förevisades och tolkades. Åsa Jernudd har visat hur den lokala kulturen fick betydelse för hur den tidiga filmen uppfattades i Örebro runt sekelskiftet 1900. En fördel med att studera ett medium i dess etableringsfas i en lokal kontext är att andra mediers och sammanhangs betydelse för den fokuserade företeelsen synliggörs. I Örebrofallet visar Jernudd att folkrörelsernas och det lokala föreningslivets stora intresse för filmen betydde att den framstod som ett städat nöje i förhållande till de mer kommersiella och utsvävande varietéerna och basarerna. Det var oftare de förra som utgjorde visningssammanhanget och exempelvis lokalpressens rapportering styrdes i någon mån av denna kontext.¹²

Mosebacke varieté 1889

Varietéerna började vid denna tid bli en underhållningsform att räkna med. En stad kunde näppeligen betraktas som en storstad utan att ha denna underhållningsform i sin repertoar. Med etablissemanget som Mosebacke, Svea Salen och Kristallsalongen började en veritabel varietéscen uppstå i Stockholm under slutet av 1880-talet. Denna upplevde en glansperiod fram till 1896 då brännvinsförbud infördes på varietéer varför de förlorade i dragningskraft. Just 1889 räknas som varietéernas genombrottsår.¹³ Dessa följdes intensivt av tidningarna och deras medarbetare, vilka i sin tur ofta utgjorde stoff i uppträdanden på varietéscenen.¹⁴

Under högsommaren 1889 hade varietén och nöjesinrättningen Mosebacke i Stockholm engagerat den tyske aeronauten Paul Feller för ett antal publika uppstigningar. Han var en rutinerad flygare och hade tidigare genomfört framgångsrika uppstigningar runt om i Sverige.¹⁵ Men det var i Stockholm som publiktillströmningen var verkligt stor. Det talades om att så många som 50 000 personer samlades kring Mosebacke för att bevittna Fellers flygningar, ett ansevärt antal, om man påminner om att Stockholms befolkning 1889 uppgick till drygt 230 000 invånare.¹⁶ Enbart som kuriositeter och våghalsiga upptåg betraktades inte flygningarna. Uppstigningarna var också någonting synnerligen allvarligt, ett tecken på framsteg och modernitet, vilket inte minst signaturen A.E. avslöjar i sina Stockholmsbrev till landsortspresen: ”Det är nu flera år sedan vi hade besök af en sådan herre, som visar, huru framtidens menniskor påstås komma att företrädesvis färdas.”¹⁷ Eller än tydligare uttryckt i *Figaro* som hävdade att ballongen ”blir framtidens allvarliga förbindelsemedel”.¹⁸ Synen på luftballonger var inte helt olik den som ett kvartssekel senare förknippades med det tidiga motoriserade flyget. Det fanns en ambivalens i hållningen till båda företeelserna; den praktiska tillämpningen ifrågasattes ofta och riskerna var vanligen någonting som betonades. Detta samtidigt som de konnoterade framtid och framsteg.¹⁹

Flyguppvisningarna var således förenade med enormt intresse. Fellers uppträdanden refererades flitigt i både huvudstadens och landsortens press. Att arrangörerna och flygkaptenen visste att utnyttja

pressen för att väcka intresse är uppenbart. Feller och Mosebackes innehavare, källarmästare Qvintus Mellgren, önskade, av publicitetsskäl kan man förmoda, att kaptenen skulle medföra någon celeber person på sina uppfärder. Om detta annonserade man därför i dagspressen. Helst skulle den bemärkta personen vara en tidnings- eller vetenskapsman som kunde referera händelseförloppet. Den förstnämnda sannolikt för publiciteten och den senare förmodligen för att ge ballongresorna legitimitet genom ett sken av vetenskaplighet. Redaktören för boulevardtidningen *Figaro*, Georg Lundström, mer känd under signaturen Jörgen, var inte sen att anmäla sitt intresse. Ett problem som förelåg var den övre viktgräns för passageraren som satts vid 65 kilo, vilken Lundström med råge översteg.²⁰ I en artikel från den 27 juli berättar Jörgen att han sedan han sett den italienske ballongflygaren Guiseppe Tardini förolyckas i Öresund omkring 40 år tidigare ”haft en ryslig lust att fara i ballong”. Oaktat viktomständigheterna fick Jörgen omsider sin önskan uppfylld, och den 28 augusti 1889 skulle ballongen stiga från Mosebacke.

Luftfärden

Redaktören Georg Lundström kunde 1889, när ballongfärden begav sig, se tillbaka på en verksamhet kantad av möten med offentligheten. Som född i Helsingborg 1838, utgjorde han ett exempel på 1800-talets urbanisering; liksom en majoritet av stockholmarna var han inflyttad till huvudstaden. Särskilt blev han förknippad med *Figaro* som han köpte i december 1888, ett blad han under långa perioder skrev och redigerade på egen hand. Han tog över en tidning vars upplaga var liten och hade konkurser bakom sig under förre redaktören Hugo Nisbeth.²¹ Det fanns alltså all anledning för Jörgen att marknadsföra sin tidning. Att dessutom kämpa för den egna berömmelsen, genom att sticka ut och göra sig till ett samtalsämne i offentligheten, kan läsas som ett projekt i Jörgens skribentskap. Trots att *Figaro* beskrev sig själv som en ”illustrerad veckotidning för politik, ekonomi, konst, literatur, kronik, satir, poesi, mat, dryck, sport och herrmoder, vett och ovett” handlade den i första rummet om Jörgen och dennes förehavanden i huvudstadsoffentligheten.²²

I *Figaro* fick läsarna var vecka följa med Jörgen än på varietéer, än på finare middagar. Ingående omskrev han sina upplevelser av arbetet på redaktionen och även sådana trivialiteter som när han klädde, rakade eller speglade sig. Karl Hjalmar Lundgren som till Publicistklubbens 50-årsjubileum 1924 skrev en lång porträttmatrikel om klubbens medlemmar genom åren kallade Jörgen ”den mest personlige publicist vi någonsin haft”.²³ Det var knappast bara tidningens egna läsare som kände till redaktörens vanor och hans restaurang- och underhållningspreferenser. Alldeles oavsett om han verkligen deltog i alla de evenemang han skrev om i tidningen var hans privatliv genom *Figaro* en del av offentligheten – här odlade han sig själv som celebritet. I egenskap av skribent i den egna publikationen hade han i hög grad makt över definitionen av den egna synligheten. På detta sätt skiljer han sig på en avgörande punkt från många andra celebriteter i samtiden. Andreas Nyblom har undersökt kändisskap under sekelskiftet 1900 med Verner von Heidenstam som fallstudie. Han konstaterar att det inte huvudsakligen var genom den egna produktionen som Heidenstam gjordes bekant för allmänheten, utan ”det stora flertalet kände Heidenstam från *andras* presentationer av honom i ord och bild i tidningar och tidskrifter”.²⁴ Jörgen hade till skillnad från Heidenstam (och flertalet offentliga personer) stort utrymme att själv skapa och påverka sin mediala persona.

Det är mot denna bakgrund man bör betrakta Jörgens deltagande i luftfärden, som en av flera strategier för att sticka ut från mängden, både för tidningen och som personlighet. Lundström och Mellgren på Mosebacke kände varandra väl. Dels besökte Jörgen ofta, enligt kåserierna i *Figaro*, Mellgrens inrättning, dels var den senare en av tidningens annonsörer. Det låg i båda aktörernas intresse att en flygning med Jörgen skulle bli av. Jörgen kunde i egenskap av kändis dra storpublik och inkomster till Mosebacke och erbjuda varietén publicitet i *Figaro*, och Jörgen kunde locka till sig läsare med den långa skildring av resan han författade. Dessutom fick Jörgen möjlighet att göra ett spektakulärt framträdande inför storpublik och konstruera en berättelse om sig själv i en nästan heroisk situation.

På dagen för uppstigningen annonserades det bland annat i *Dagens Nyheter* för evenemanget. Förutom prisuppgifter och en bild på en luft-

ballong informerades tidningens läsare om att kapten Feller denna afton skulle åtföljas i ballongen av *Figaros* redaktör. Han skulle sedan från scenen på Mosebacke redogöra för sina intryck från färden.²⁵ Uppstigningen refererades påföljande dag i flera dagstidningar, även utanför Stockholm, och de var i allmänhet positiva.²⁶ Exempelvis berättade *Vårt Land* att Mosebacke denna kväll varit ”till trängsel fylld”.²⁷ *Svenska Dagbladets* referat var fylligt. Enligt skribenten hade varietésalongen aldrig tidigare varit ”fullsatt af en finare och mer animerad publik”. Tidningen återgav händelseförloppet. Uppstigningen var lyckad, men ogynnsamma vindförhållanden riskerade att nästan omedelbart föra ballongen bort mot skärgården. För att inte ytterligare äventyra färdmännen, nödgades ballongen gå ned efter bara några minuter. Den mer eller mindre kontrollerade kraschlandningen ägde rum i Djurgårdsbrunnsviken, och det var först efter vissa svårigheter flygarna lyckades rädda både sig själva och ballongen i land. Därefter återkom de ”genomvåta” till Mosebacke, och Jörgen äntrade scenen till publikens ovationer och återgav sina intryck av ”att i fogelperspektiv kunna se vår kära Mälardrottning med dess härliga omgifningar”.²⁸

Den tidning som gav seglatsen störst utrymme var givetvis *Figaro*. I tre påföljande nummer redogjorde Jörgen för sin resa, i det första numret visserligen helt kort, då tidningen skulle i tryck samma kväll som resan företagits.²⁹ Lundström skrev också en, med samtida dagstidningsmått mätt, lång insändare till *Vårt Land*. ”Då Figaro först utkommer om en vecka [...] har jag hos Eder [*Vårt Land*] anhållit om dessa raders införande.” I denna önskade han nyansera den bild av flygningen och sin egen insats som framställts i vissa tidningar.³⁰ Van att själv få definiera och regissera sina framträdanden i offentligheten, befann han sig nu i en situation där hans tolkningsföreträde var hotat.

I sin egen berättelse i *Figaro* redogör Jörgen för förberedelserna inför resan. Redan inledningsvis blir stämningen dramatisk och farorna med ballongfärder betonas; han återger sina minnen från barndomen då han sett Tardini drunkna utanför den skånska kusten. På vägen till Mosebacke besökte Jörgen sina närmast anhöriga för att ta farväl, medveten om, och tydligt uppmärksammande läsaren på, risken att denna resa kunde bli hans sista. Mosebacke var redan välfyllt när han nådde fram till varietén, som inte räckte till för alla intresserade. Alla

omgivande platser som erbjöd fri sikt hade lockat sensationslystna betraktare.³¹ Resenären lyckönskades av många av de närvarande. Där fanns hans annonsörer, flera vänner, liksom en del ovänner. Rykten florerade om vadslagning kring utfallet, om Jörgen verkligen skulle våga följa med eller i sista stund ångra sig, om han skulle förolyckas eller hamna på sjukhus. Vid platsen där ballongen var förankrad krävdes stor försiktighet: "Släck gasen och de elektriska ljusen! – kommenterade hr Feller." Skulle ballongen komma i närheten av dessa hotade en "explosion". Uppstigningen lyckades inte genast, med anledning av de båda resenärernas alltför höga gemensamma vikt. Jörgen fruktade att han skulle tvingas ge upp och avstå från att flyga, "såsom en humbug [...] inför 100,000 åskådare. Och hela Sverige". Hela nationen skulle alltså bli varse ballongfärden. Den skulle medieras, däri låg dess mening. Problemet åtgärdades dock genom det enda alternativ som stod till buds:

Feller är en hjälte. Han ger mig en blick. Jag förstår den. Hans fru förstår den och bleknar. Den blicken betyder: – Skall jag viga oss åt valet mellan döden eller vattnet? Jag nickar bifall. Han lyfter vår enda sandpåse ur korgen och slungar den ut. Ett hväsande! [---] Såsom genom en dekorationsförändring på scenen sjönko – ehuru pilsnabbt – terasserna, hela Mosebacke, Navigationsskolan, den välklädda hurrande svarta folkmassan djupt under våra fötter. [---] Men jag var nog skådespelare, att, liksom Feller, springa upp, rycka min skottmössa af hufvudet och svänga den. Ehuru publiken försvann på en sekund. – *Cæsare! Morituri te salutant!*³²

I reseberättelsen framhålls åtskilliga svårigheter liksom rena dödsfaror. I Jörgens bildspråk är ballongfärden en tjurfäktning. Det ultimata mandomspövet, ett utmanande av naturkrafterna, en lek med döden. Liknelsen vid tjurfäktningen och de betonade farorna tydliggör ballongfärdens funktion som ritual. Genom denna skapas hjältar, bara de har modet att fullfölja. Att resan i sig blev något av en misräkning i fråga om dess korta varaktighet spelade mindre roll. För Jörgen blev det snarare ännu ett tillfälle att ytterligare förstärka bilden av sig själv som heroisk resenär.

I följande veckas nummer av *Figaro* fortsatte betraktelsen. Jörgen

återger sina intryck av Stockholm ovanifrån. Han förundras över vad han såg, en ofantlig karta, utan höjder eller sänkor. Från "1/3 svensk mil" liknande staden med sina förstäder en jättelik spindel, och några människor kunde inte skönjas, utan bara hopar av myror. Han skildrade för läsarna det unika ovanifrånperspektivet på den moderna storstaden "med dygd och brott, snille och dumhet, skönhet och fulhet, rikedom och brist, njutning och smärta". Den andliga erfarenheten bröts av att videokorgen gav efter för deras rörelser, varpå Jörgen frågade Feller om Stockholm var riskfyllt jämfört med andra städer att luftsegla över. Kaptenen svarade: "den farligaste!" Vinden förde dem mot nordost och där fanns bara skog och ännu längre bort Ålands hav, båda dessa nedslagsplatser var förenade med en säker död. De var tvungna att landa omedelbart för att klara livhanken. På frågan från kaptenen om han var rädd, svarade Jörgen att han var lugn: "Jag var kall som is, hård som jern." Han mindes i fallögonblicket sin ungdom som sjöman, att han då "alltid på sjön inför dödsfaran [...] öfverraskat genom kallt mod, jernhård beslutsamhet och befälstag".³³ De överlevde nedslaget i vattnet, trots att ingen av dem var simkunnig, och bragden var fullbordad. Från scenen på Mosebacke liksom i *Figaros* spalter hade Jörgen fritt utrymme och kontroll över hur framträdandet skulle iscensättas som en medierad offentlig händelse.

Alla delade ingalunda Jörgens uppfattning beträffande ballonguppvisningens heroiserande karaktär; flera tidningar raljerade inte bara över resan i sig, utan det är uppenbart att Jörgens explicita sätt att framhäva sig själv stack i ögonen på sina håll. Boulevardbladet *Budkaflen* menade exempelvis att Jörgens berättelse innehöll flertalet "Münchhausiader", och att Jörgens skryt om resan visserligen inte var utan grund, men att det mest bestod av "puder" och det hela "broderas ut och förses med ett skimmer af hjältemod". Tidningen *Barometern* i Kalmar kallade Jörgen för "luftballongs-barlast".³⁴ Ballongflygningen, som iscensattes och regisserades av *Figaros* redaktör, gick allt annat än obemärkt förbi. Om Jörgens avsikter behöver man inte spekulera. Han skriver nämligen, lika till synes utlämnande som alltid, att han hade fyra skäl: det första var "lystnad efter oförsökt fara"; det andra "fåfänga"; det tredje "klok affärsberäkning"; och det sista var att uppröra konkurrentredaktörer och fiender.³⁵

En mediehändelse

Ballonguppstigningen på Mosebacke bör förstås som en mediehändelse, planerad och iscensatt företrädesvis för den publicitet och uppståndelse den kunde generera. På 1960-talet skrev Daniel J. Boorstin indignerat om vad han kallade pseudohändelser. Hans framställning präglades av en påtaglig cynism och var en kritik av det samtida medieklimatet. Pikanta detaljer och celebriteters vardag gjordes till förstasidesnyheter. Dessa med manuskript försedda pseudohändelser ersatte verkliga händelser och förde amerikanen allt längre bort från både verklighet och goda ideal: "Giftet [pseudohändelsen] smakar så sött att det förstör vår aptit på enkla fakta."³⁶ Daniel Dayan och Elihu Katz nyanserar Boorstins skepsis och menar att en mediehändelse är både planerad och direkt, i betydelsen att någonting kan gå fel, men att den i allra högsta grad är verklig, fastän den förefaller främst utspela sig i medierna, genom den intensiva och upprepade medieringen. De hävdar vidare att dessa händelser följer ett, och ibland flera, av tre manuskript: kampen, erövringen eller kröningen.³⁷ De studerar mediehändelsen utifrån tevediet men fenomenet kan också förstås i en kontext utan etermedier.³⁸ Vad som dock i någon mån förloras är den direkthet, som exempelvis teve erbjuder.

Jörgens ballongfärd kan sägas följa de två senare av nämnda manus. Erövringen var den av luften, ett element som människan vid denna tid ännu inte helt behärskade. Flyget krävde många luftseglares liv, och om någon skulle riskera att glömma bort farorna var Jörgen ideligen där och framhävde dem. Vid återkomsten till Mosebacke, efter nedslaget i Djurgårdsbrunnsviken, uppträdde han på scenen och "mottogs med stormande jubel", som *Norra Skåne* återgav tilldragelsen.³⁹ Här kan man nästan bokstavligt talat förstå detta som att publiken kröner hjälten som återkommit från den stora utmaningen, trotsat tyngdlagen och utmanat ödet.

Ballonguppstigningen visar också tydligt att medierna konvergerade i slutet av förra seklet, de utgjorde tillsammans ett system. Vad som är ett medium är aldrig helt enkelt att strikt definiera, utan det är och bör vara en empirisk fråga. Hur, när, var och varför någonting används blir då helt centralt för vad som kan betraktas som ett medium eller inte.⁴⁰

Oscar Keens tre sammanfogade illustrationer föreställer en luftsegling med kapten Feller. Den första, "Ballongen fylld", återger en scen utanför Mosebacke där en publik bevittnar hur ballongen fylls, den andra, "Stockholm i fogelperspektiv", visar ballongen i luften över staden, och den tredje, "Luftseglaren kapten Feller", är ett porträtt av denne. Ur *Svenska familj-journalen Svea* 1889:36.

Ballongen i Stockholm under slutet av 1800-talet kan ses som ett medium. Delvis för de symboliska betydelser som ballongen i sig bar på: den sågs som ett uttryck för modernitet och framtida potentialer rörande det militära, fortskaffning, vetenskap etcetera.⁴¹ I detta kon-

kreta fall är det emellertid uppenbart att ballonguppstigningen också användes av Jörgen för att sprida budskap om sig själv och sin tidning; men betraktarna behövde tillgång till andra mediekanaler för att förstå och rätt kunna avkoda meningen. Utifrån detta framgår det att mediehändelsen fungerar på två nivåer, dels är själva uppstigningen en händelse som medierar sig själv, dels är medieringen av den i andra former en del av den, då den där sprids, förstärks eller förhandlas och omtolkas.

Ballongfärden inleddes inne på Mosebackeområdet, där den publik som varit tidigt ute, och kunnat betala den krona som inträdesavgiften uppgick till, kunde bevittna den. Hade man inte tid eller medel för detta kunde man följa ballongens färd från någon högt belägen eller öppen plats runtom i staden. Efter nedslaget skildrades resan sedan av resenären själv från scenen inför de betalande åskådarna. De som inte fick plats på Mosebacke fick vänta tills morgontidningarna återgav den, och orkade man vänta på *Figaro* och de andra boulevardtidningarna kunde resan återigen upplevas i den medierade offentligheten. Helt klart är att det var få människor, åtminstone i Stockholm men säkerligen även i landsorten, som inte på ett eller annat sätt antingen direkt eller medierat kunde ta del av Fellers och Jörgens ballongfärd. Det är inte svårt att tänka sig att det dramatiska nedslaget i Djurgårdsbrunnsviken var något det samtalades om vitt och brett i huvudstaden, oavsett om man var av åsikten att den högfärdige skribenten fått sig en ”grundlig rentwagning”, eller att två modiga upptäcktsresenärer varit nära döden.⁴²

Jörgen och kapten Rolla

Att *Figaro* gjorde några omedelbara ekonomiska framgångar av mediehändelsen på Mosebacke är visserligen troligt, men i realiteten vanskligt att uttala sig säkert om. Jörgen var sällan vidlyftig om tidningens upplagor eller spridning, oftast brukade han nöja sig med att berätta att upplagan var så och så många tusen exemplar större än konkurrenten *Budkaflens*.⁴³ Det finns inte heller några tillförlitliga uppgifter över olika tidningars respektive upplagor vid den här tiden. En hänvisning ger en samtida källa som anger att *Figaros* ibland kunde överstiga 10 000.⁴⁴ Att Jörgen omsider kunde skörda ekonomisk frukt av sin ballongflygning är dock helt klart, men det skedde i ett annat sammanhang, i efter-

Jörgen förknippades flera år senare fortfarande med sin luftfärd, om än inte i bästa dager. Här är han återgiven som häxa. Ur *Budkaflen* 25/3 1894.

dyningarna av en annan mediehändelse – också den hade sin utgångspunkt på Mosebacke och var även den en ballongflygning.

Till sommaren året därpå hade en ny flygartist engagerats av Mosebacke Etablissement, den unge schweizisk-ryske våghalsen Victor Rolla.⁴⁵ Hans uppträdanden var än mer spektakulära än Fellers, då Rolla enbart hade en liten stålring, i vilken han höll sig fast under ballongens stiggande. När han sedan nått tillräcklig höjd hoppade han från ballongen och dalade ned till marken med hjälp av en fallskärm. Den 18 maj 1890 hade detta konststycke utförts med stor framgång, och han kunde liksom Jörgen ett år tidigare, ta emot publikens ”ändlösa jubel”. Om Rollas första framträdande varit framgångsrikt, blev utgången desto mer fördärvlig när bedriften skulle repriseras den 29 maj. Fallskärmen var fortfarande blöt och tung från det senaste tillfället, då den vid landningen hamnat i vattnet. Karbinhaken som höll samman skärm och ballong var inte tillräckligt stark, och olyckligt nog blev fallskärmen kvar på marken. Rolla steg till väders och var snart utom synhåll. Först dagen därpå fann man honom, ihjälfrusen i Saxarfjärden. Enligt Emil Norlander som skriver om händelsen i sina memoarer fanns Jörgen på plats vid uppstigningen, och bland de särskilt inbjudna tidningsreferenterna ansågs han tack vare sina egna erfarenheter på området som experten framför andra. Rollas lit de parade och likfärd blev en dittills oskådad orgie i blomsterarrangemang och uppståndelse.⁴⁶ Uppståndelsen kring hans död antog enorma proportioner och bara tolv dagar efter sin död fanns han uppställd som vaxdocka på vaxmuseet Svenska Panoptikon, som öppnat året dessförinnan.⁴⁷ Vaxmuseer av denna typ liknade sig, och liknades, vid tidningar. Vanessa R. Schwartz kallar den parisiska motsvarigheten till Svenska Panoptikon, Musée Grévin, för ett ”three-dimensional newspaper”.⁴⁸

Rollas olycka överskuggade alla andra ämnen i pressens spalter under dessa dagar.⁴⁹ *Figaro* var inget undantag. Jörgen hade Rollas porträtt på tidningens förstasida och drog i sina artiklar om den förolyckade kaptenen och ballongflygningen nytta av den egna auktoriteten på området. Som expert, och personligt bekant med Rolla, uppger han att han lördagen den 31 maj skulle ha följt med flygaren vid dennes sista planerade uppstigning. ”Men – stackars gosse! Han fick ärligt förhinder.”⁵⁰ Trots att han nu hade sett ytterligare en ”yrkesaëronaut” dö

Aftonbladet delade gratis ut ett supplement sent på kvällen den 30 maj 1890. Detta var en av de första uppgifterna som kom allmänheten till del om att Rolla återfunnits död.

framför sig, så ”dock – jag längtar redan efter en ny resa. [---] Så upplyftande är faran, scenerierna, bifallsjublet”. Jörgen berättar att han suttit i långa samtal med Rolla vid förberedelserna. Rolla hade tackat för det porträtt Jörgen tryckt av honom i *Figaro* redan i mitten av maj. Dessutom hade de tryckt varandras händer en sista gång när Jörgen skyndat fram och rättat till flygarens flytväst, som inte blivit tillräckligt fästad.⁵¹ Praktiskt taget över en natt blev Rolla den största personligheten i Stockholm, och berömmelsen kom genom Jörgens intensiva agerande i samband med händelsen även honom till del.

Andra än Jörgen såg i uppståndelsen kring Rolla möjligheter att göra inkomster. Bland annat skaldades det i skillingtryck.⁵² Den 4 juni utkom även ett åttasidigt häfte till priset av 15 öre, *Genom molnen till evigheten. Kapten Rollas sista färd*. Denna anonyma ströskrift bestod till största del av Jörgens skildringar i ämnet och dessutom återfanns i den

det porträtt som i *Figaro* publicerats tidigare under våren.⁵³ Jörgen upp-
rördes över vad han kallade ett "[o]försynt s. k. tjufteryk"; inte nog
med att någon försökte slå mynt av hans produktion, men "denna li-
terära stöld ökas, då man, som här skett, dolt författarenamnen och
käll[a]n".⁵⁴ Det värsta syns inte vara den eventuellt uteblivna intäkten,
utan det faktum att han själv i skriften inte uppmärksammades. Han
riskerade att gå miste om den offentliga synlighet, vilken jag menar att
hela hans tidningsverksamhet ytterst syftade till.

Jörgen var en betydande kugge i det meningsskapande maskineri
som satte fart i samband Rollas färd, hans försvinnande och det sökan-
de efter honom som följde. Till detta bidrog i hög grad en ny medietek-
nik, *telefonen*. För Jörgen berättar att han framåt midnatt "störtade" till
telefonerna – "Bells. [och] Allmänna."⁵⁵ Det vill säga båda de i Stock-
holm vid tiden befintliga telefonnäten.⁵⁶ Från Mosebacke ringde Jörgen
runt till tidningsredaktioner, Svenska telegrambyrå, myndigheter och
ut i skärgården. Att komma fram var inte lätt, ty båda Mosebackes tele-
foner "togo ej räson", utan "pinglade" oavbrutet. Självaste kabinetts-
kammarherren ringde från slottet, å kungens vägnar, till Jörgen på
Mosebacke för att få upplysningar.⁵⁷ Telefonen fick två funktioner: dels
efterfrågades underrättelser om Rolla, om denne hade skymtats med
mera, dels gav den upphov till ett slags upplysningsverksamhet om
flygaren och hans försvinnande till andra delar i ett slags kommunika-
tionsnät. Det resulterade i att det till betydande del var information
från Jörgen och hans berättelser om Rollas förberedelser och försvin-
nande som refererades i tidningarna dagarna därpå.⁵⁸ Stockholm var
under telefonins barndom världens telefontätaste stad; 1895 fanns där
41 telefoner per tusen invånare, vilket kan jämföras med metropolen
London, med endast två telefoner per tusen invånare.⁵⁹ Den relativa
nyheten telefonen effektiviserade mediesystemet och kan till viss del
ses som en förutsättning för den tidsmässigt snabba och geografiskt
stora spridningen av berättelsen om den olyckliga uppstigningen, sökan-
det efter Rolla, och sedermera hans död och liktåg. Telefonen blev, som
Jan Garnert framhållit, en kommunikationsteknologi som omförhand-
lade den mänskliga förståelsen av begreppen tid och rum.⁶⁰

Telefonen användes också för att betona allvaret i texterna om
den olyckliga seglatsen. Genom den spreds händelseförloppet. Många

begagnade tekniken för att få senaste fakta, från kungen och pressens redaktioner till grosshandlare och "alla stadens käringar".⁶¹ Berättelserna i pressen ger en bild av olyckan som något som intresserade *alla*; stockholmare, i såväl slott som koja, engagerade sig i Rolla. Sedvanliga kategorier som klass och genus nivellerades, de var framförallt stockholmare tillhörande en gemenskap vars gemensamma nod var bevittnandet av, och engagemanget i, den medierade storstadssensationen Rolla.⁶² "Rolla, Rolla, öfverallt Rolla: på promenader, kaféer, i hemmen hörde man ingenting annat", hävdade *Aftonbladet*.⁶³ Dylika utsagor i pressen får lätt funktionen av självuppfyllande profetior, ty oavsett sanningshalten i dem när de skrevs, bidrog de sannolikt genom sin publicering till att göra dem verklighetsöverensstämmande – till att engagera läsarna. Det var genom medieringarna som föreställningarna och erfarenheter skapades.

Den tidningsläsande Kungsholmsynglingen Allan Holmström skrev om uppståndelsen i sin dagbok.⁶⁴ Redan den 18 maj skriver han om hur "storartadt" det varit att se Rollas framgångsrika flygning. Från sin gård bevittnade han även den 29 maj hur Rolla försvann ur synhåll: "Någon fallskärm kunde jag ej heller märka, ej ens då ballongen steg upp. Hvad hade blifvit af honom? [---] Det var ej utan att jag började tro, att någon olycka händt på ett eller annat sätt." I följande dags anteckningar kan man läsa att Holmström följt ryktesspridningen i pressen, och de avslutas med ett tillfogat ps inom sorgkanter där han berättar att han nåtts av budet att flygaren hittats död och att han nu fanns på Karolinska Institutets bårhus. Sannolikt var det genom *Aftonbladets* utdelade gratisblad som han sent på kvällen nåtts av uppgiften om att Rolla var funnen död. Anteckningen avslutas med "R.I.P.". Dagarna som följde fram till begravningen den 5 juni ägnar Holmström huvudsakligen åt att läsa nya uppgifter om olyckan. Han hoppas få en skymt av den döde genom att ta sig in på bårhuset "som är belegradt af människor". Tre gånger försökte han (den 30 maj, den 1 och den 3 juni), men "[l]yckades icke" förrän han tidigt på morgonen den 4 juni tog sig in och såg Rolla liggandes på lit de parade. Uppenbarligen fick Holmström mersmak, ty redan klockan fem morgonen därpå begav han sig med hela sin familj till bårhuset där mycket var förändrat; den döde var "bokstavligen öfversållad med blommor, kransar m m".

Därpå ställde han sig utanför "Eldqvarn" för att följa liktåget och alla vagnar, som han räknade uppgick till "omkring 60 stycken".⁶⁵

Holmströms dagbok erbjuder någonting mer än tidningarnas uppgifter, en läsares nedtecknade tankar om händelsen, hur uppgifterna kom honom till del genom pressen och hur detta rabalder på ett närmast totalt vis fångade hans intresse. 1890-talets mediasystem hade i kraftfull stil visat upp sin fulla potential. Karolinska Institutets bårhus fungerade som en sensationell attraktion i sig, så lockande att en 19-åring gjorde allt i sin makt för att få en glimt, och när han fått det inte kunde få nog, utan tvunget måste få se den igen. Fascination för döda kroppar utgjorde ett betydande inslag i den visuella kulturen decennierna runt 1900. I Sverige var det vanligt att populärpressen rapporterade i både text och bild från celebra personers lit de parade.⁶⁶ Exempelvis Paris turistattraktion framför andra var det omåttligt populära bårhuset, beläget i en av stadens mest centrala delar, som grundats som offentlig inrättning för identifikation av okända lik, men som framförallt blev en sensationell sevärdhet, för både parisare och turister.⁶⁷ Likheterna med uppvisningen av Rolla på Karolinska Institutet är slående. Lockelsen hos bårhuset i Paris var också den intimt sammanlänkad med övrig mediering, från guideböcker och press till bilder och vaxfigurer.⁶⁸ Det går inte att ta miste på hur olika medieformer samspelade och befruktade varandra, i ett system av meningsskapande kring mediehändelser. En hel stad mobiliserades. Den några veckor tidigare helt okände Rolla blev i och med sin död "publikens gunstling", och han prisades i "alla tidningar" för sitt "fördelaktiga yttre och angenäma sätt".⁶⁹ Det var medierna som lyft fram honom och det var i medierna som hans offentliga personlighet utformats, grundad på inte mycket mer än uppgifter från högst flyktigt bekanta.⁷⁰

Avslutning

På ett direkt plan fungerade ballongflygningarna som offentliga framträdanden, som för enskilda personer och företag fyllde ekonomiska och marknadsföringssyften. Vid denna tid rådde i Stockholm en tillspetsad konkurrenssituation inom såväl pressen som underhållningsbranschen.⁷¹ I ett sådant klimat faller det sig naturligt att erbjuda det

extraordinära för att sticka ut; flygningarna synliggjorde Mosebacke, tidningsmän och aeronauter. Tidningar, och andra medieformer, synliggjorde i sin tur flygningarna. Jörgens självhävdelse slutade inte vid iscensättningen av den egna färden. När han skrev om "ynglingens dödsnatt" hänvisade han till "personlig kännedom om Rolla, ballongen, luftsegling och nedstörtande med ballong, den Rolla af Jörgen påsatta simgördeln och Jörgens undersökning af den dödes kropp".⁷² Det var *Figaro*, skulle läsaren förstå, som hade de tillförlitligaste uppgifterna. Och i samband med Rolla hade tidningen också en av sina större framgångar; numren med Rollas porträtt hade sålt "i minst 28 tusen exemplar. Dock fortsattes efterfrågan", en upplaga som i sammanhanget får betraktas som mycket stor.

Ballonguppstigningarna omgärdades av en intensiv bevakning. De budskap uppstigningarna i sig sände ut förhandlades och gavs mening genom andra medier, vilkas tolkningar vägledde allmänhetens. Vad jag också velat exemplifiera med Jörgen är att pressen på ett grundläggande plan var inblandad i att iscensätta och lyfta upp ballongflygningarna och göra dem till de offentliga masshändelser, som sedan gjordes meningsfulla i spalterna. I bild och text – i dags- och veckotidningar, i ströskrifter och skillingtryck såväl som på varietéscenen och Svenska Panoptikon – det var *där* uppvisningarna blev till. Medieformerna befruktade varandra. Det bör uppmärksammas att mediernas innehåll inte oförändrat spreds mellan formerna, utan med varje medium följde en rad konventioner som bidrog till att styra innehållet. Det finns inget egenvärde i att visa i hur många medieformer Rolla-flygningen spreds, utan snarare att de många medieformerna bidrog till en mångfacetterad och spretig bild. Exempelvis var betydelserna i representationerna inte desamma i ett skillingtryck, i dagspressen eller på Svenska Panoptikon. Snarare styrde konventionerna innehåll och tolkningarna; skillingtryckens innehåll var sentimentala sånger om den unge mannens olycka, på Panoptikon var det ett tydligare hjälteporträtt medan Rollahändelsen i dagspressens spalter blev resurser i exempelvis samtidens sedlighetsdebatt.⁷³ Som Åsa Jernudd visat i fallet med filmen i Örebro är det relevant att även i ballongflygningarnas fall tala om visningskontexter. Att ballongflygningarna i Stockholm runt 1890 var så tydligt kopplade till de i samtiden delvis som tvivelaktiga betraktade varietéerna

bidrog till hur de tolkades. Flera talade här om att ballonguppstigningar borde förbjudas.⁷⁴ Till detta bidrog delvis visningssammanhanget. Hade olyckan skett vid en flygning med militära eller vetenskapliga förtecken hade sannolikt tolkningen blivit en annan.

Vad som i inledningsskedet för Jörgen var en offentlig iscensättning av sig själv, blev sedan i Rollaspektaklet till en resurs för att återigen märka ut sig, nu som sakkunnig och personlig bekant med både flygaren och arrangören. Han hävdade tolkningsföreträde, vilket han i många fall också erhöll. Jörgens (framhållande av sin) aktivitet och det faktum att han refererades i andra medier, bidrog tveklöst till att generera ekonomisk framgång för den egna tidningen. Än viktigare var kanske att han själv blev omnämnd och omtalad.

Enskilda aktörers strategier och verksamhet har ett visst förklaringsvärde, men för att förstå mediasystemet runt 1890 bör detta kopplas till kontexten av Stockholm i egenskap av gryende storstad. Offentliga publikdragande spektakel, som ballonguppstigningarna är ett exempel på, var avgörande inslag i konstruktionen av huvudstaden i press och visuella medier. Folksamlingarna (föreställda eller faktiska) framstod som ett bevis för Stockholms status som storstad, samtidigt som de orsakade fascination, huvudbry och rädslor i samtiden. Folklivet i staden verkade, menade sociologen Georg Simmel vid denna tid, förändra människans tillvaro i grunden, den fysiska närheten skapade ett andligt och psykiskt avstånd. Staden tenderade att uppsuga individer i ansiktslösa kollektiv, där deras människovärde, både för dem själva och andra, sattes ifråga. För att få en plats att fylla och uppnå självrespekt återstod för storstadsbon, i Simmels ögon, olika former av "originalitetssträvan, nyckfullhet och förkonstling". Dessa uppträdanden syftade oavkortat till att undgå anonymiteten, väcka uppmärksamhet och göra tillvaron meningsfull.⁷⁵ Denna kontext bidrar med ytterligare perspektiv till förståelsen av Jörgens självhävdelse. Det handlade inte endast om ett reklamjippo, flygningen syftade först som sist till att göra tillvaron meningsfull och att inte uppslukas i massan. Men att masshändelserna alls uppmärksammades och fick en funktion i konstruktionen av staden handlade i grund och botten om deras mediala potential, och medieaktörernas och mediebrukarnas intresse för dem. Om man inte bevittnat Jörgens eller Rollas ballongfärder direkt, gjorde man det

genom att berättelserna om dem spreds i mediasystemet. Genom mediekonsumtionen skapades gemensamma referensramar; de medierade flyguppvisningarna blev hållpunkter för stadens invånare att enas kring, någonting som hade potential att bryta främlingskapet. I de av varandra intimt beroende medierna fokuserades, och skapades, personligheter som tycktes sticka ut från mängden.

Det var inte bara ballonger som blåstes upp i Stockholm under åren 1889 till 1890. Mediasystemet hade en förmåga att även blåsa upp andra företeelser till enorma proportioner. Medieskapelserna kunde vara en ballongflygare, en redaktör eller rent av en provinsieell huvudstad i Nordeuropa. En huvudsaklig poäng är härvidlag att det inom mediasystemet skapades och spreds föreställningar och erfarenheter som ingrep i och påverkade människors vardag. En annan är att det är genom att i detalj fokusera på enskilda mediehändelser som ett historiskt mediasystem kanske bäst kan synliggöras och bli begripligt. Händelserna spreds i ett brett spektrum av medier, styrda av olika, ibland motstridiga strategier och konventioner, av människor, platser och teknologier.

Noter

1. Jörgen, "Min ballongfärd", *Figaro* 7/9 1889.
2. För en översikt av särskilt det visuella nöjesutbudet i Stockholm vid denna tid, se Pelle Snickars, *Svensk film och visuell masskultur 1900*, Stockholm 2001, s. 85–95.
3. Anders Ekström "Det vertikala arkivet. Om översiktsmedier och historiska svindelkänslor", i 1897. *Mediehistorier kring Stockholmsutställningen*, Anders Ekström, Solveig Jülich & Pelle Snickars (red.), Stockholm 2006, s. 281.
4. Richard Sennett, *The fall of public man. On the social psychology of capitalism*, New York 1978, s. 125.
5. För exempel på detta perspektiv, se Vanessa R. Schwartz, *Spectacular realities. Early mass culture in fin-de-siècle Paris*, Berkeley, Los Angeles & London 1998, s. 26, och Peter Fritzsche, *Reading Berlin 1900*, Cambridge, Mass. & London 1998, särskilt kap. 1.
6. *Befolkningen i Stockholm 1252–2005. Från 1721 enligt stadens statistiska årsböcker*, Stockholm 2005, s. 57.
7. Mats Franzén, *Den folkliga staden. Söderkvarter i Stockholm mellan kriget*, Lund 1992, s. 57–59.

8. Benedict Anderson, *Den föreställda gemenskapen. Reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning*, Göteborg 1992, s. 53.
9. Jämför Fritzsche 1998, kap. 1. Detta har också uppmärksamats i en svensk kontext. Anna-Maria Hällgren argumenterar för att populärkulturens mottagare vid denna tid genom den visuella pedagogiken formades till medvetna och bildade publiker – ”seendegemenskaper”. Anna-Maria Hällgren, *Skåda all världens uselhet. Visuell pedagogik och reformism i det sena 1800-talets populärkultur*, Möklinta 2013, s. 120–124.
10. Jonas Harvard & Patrik Lundell, ”1800-talets medier. System, landskap, nätverk”, i *1800-talets mediesystem*, Jonas Harvard & Patrik Lundell (red.), Stockholm 2010, s. 9. Se även den senares bidrag i denna antologi.
11. Snickars 2001, s. 16.
12. Åsa Jernudd, *Filmkultur och nöjesliv i Örebro 1897–1908*, Stockholm 2007, s. 162–164.
13. Björn Ivarsson-Lilieblad, *Moulin Rouge på svenska. Varietéunderhållningens kulturhistoria i Stockholm 1875–1920*, Linköping 2009, s. 212–215, 266.
14. I olika sammanhang spelades revyer och varietéstycken där pressens medarbetare tolkades på scenen. På Mosebacke spelades exempelvis Jörgen 1898. ”Hr Lorenz mask är förvillande lik vår utmärktes” hette det i *Figaro*, 24/9 1898.
15. ”Ballonguppstigning”, *Kalmar* 8/7 1889.
16. ”Ballonguppstigning”, *Kalmar* 8/7 1889. Ström 2005, s. 57.
17. A.E., ”För dagen”, *Kalmar* 20/7 1889.
18. Jörgen, ”Böra ballongfärder förbjudas?”, *Figaro* 7/6 1890.
19. Johan Jarlbrink & Andreas Nyblom, ”Aviatik och journalistik. Flygbaronen och medierna kring 1910”, *Scandia* 2012:2, s. 13–39. Se även *Illustrerad Familj-Journal* 1884:43, där en bildserie med titeln ”Om femtio år” återfinns och konstnären tänker sig att man som resenär skulle kunna korsa haven i en ”uthyrnings-reseballong”. Om det heroiska i ballongfärder, se Ekström 2006, s. 286–291.
20. Jörgen, ”Om ballongfärder”, *Figaro* 27/7 1889.
21. Ingemar Oscarsson, ”Hugo Nisbeth och *Det nya riket*. En punktstudie i Strindbergs förhållande till pressen”, i *I musernas sällskap. Konstater och deras relationer*, Bernt Olsson, Jan Olsson & Hans Lund (red.), Höganäs 1992, s. 620–621.
22. *Figaro* 5/1 1895.
23. Karl Hjalmar Lundgren, ”Ur pressens krönika. Anteckningar och reflexioner”, i *Publicistklubben*, Stockholm 1924, s. 377.
24. Andreas Nyblom, *Ryktbarhetens ansikte. Verner von Heidenstam, medierna och personkulten i sekelskiftets Sverige*, Stockholm 2008, s. 272. Min kursivering.
25. Annons för Mosebacke Etablissement, *Dagens Nyheter* 28/8 1889.
26. Se till exempel ”Ballongfärd”, *Norra Skåne*, 2/9 1889; *Kalmar* 31/8 1889.

27. "Luftseglaren Feller", *Vårt Land* 29/8 1889.
28. "Ballonguppstigningen", *Svenska Dagbladet* 29/8 1889.
29. Figaro, "P. S. Vår luftfärd", *Figaro* 31/8 1889.
30. "Den senaste ballonguppstigningen", *Vårt Land* 31/8 1889.
31. Jörgen, "Min ballongfärd", *Figaro* 7/9 1889.
32. Jörgen, "Min ballongfärd", *Figaro* 7/9 1889. Det latinska citatet, ungefär:
Kejsare! De åt döden vigda hälsa dig.
33. Jörgen, "Min ballongfärd", *Figaro* 14/9 1889.
34. "Luftskepparhistorier", *Budkaflen* 6/9 1889.
35. Jörgen, "Min ballongfärd", *Figaro* 7/9 1889.
36. Daniel J. Boorstin, *Skenbilden. Vad som hänt med drömmen om Amerika*, Stockholm 1968, s. 14–15, 44–45.
37. Daniel Dayan & Elihu Katz, *Media events. The live broadcasting of history*, Cambridge, Mass. & London 1994, kap. 1 och 2.
38. Jämför Ekström, Jülich & Snickars 2006, s. 8.
39. "Ballongfärd", *Norra Skåne* 2/9 1889.
40. Jämför Harvard & Lundell 2010, s. 8.
41. Jörgen är en av många i samtiden som uttrycker sådana föreställningar om ballongens framtid. Se till exempel Jörgen, "Rolla. I. Böra ballongfärder förbjudas?", *Figaro* 7/6 1890; Ekström 2006, s. 281.
42. John All., "Revy", *Kalmar* 21/9 1889.
43. Se till exempel "Pressrevy", *Figaro* 7/5 1892.
44. "Figaro", i *Nordisk familjebok. Konversationslexikon och realencyklopedi*. Ny, rev. och rikt ill. uppl., Stockholm 1908. Staffan Tjerneld hävdar att upplagan under Jörgens ledning låg omkring 2 000 exemplar, dock utan referens. Staffan Tjerneld, *Hasse Z. En svensk humorist*, Stockholm 1962, s. 68.
45. Erik Lindorm, *Oscar II och hans tid. En bokfilm*, 1934; Stockholm 1977, s. 261.
46. Emil Norlander, *Rännstensungar och storborgare*, Stockholm 1924, s. 121–124.
47. Mark B. Sandberg, *Living pictures, missing persons. Mannequins, museums, and modernity*, Princeton & Oxford 2003, s. 46.
48. Schwartz 1998, s. 108.
49. Det förefaller vara en tämligen svår uppgift att finna någon tidning som inte skrev om Rollaolyckan sommaren 1890. Se till exempel *Aftonbladet*, *Dagens Nyheter*, *Stockholms-Tidningen*, *Svenska Dagbladet* 31/5–6/6 1890.
50. Jörgen, "Rolla", *Figaro* 7/6 1890.
51. Jörgen, "Rolla", *Figaro* 7/6 1890.
52. Endymion, *Rollas sista helsning*, Stockholm 1890, avsedd att sjungas till melodin "Jag icke någon vällust känner".
53. *Genom molnen till evigheten. Kapten Rollas sista färd*, Stockholm 1890.
54. "Ny ful spekulation i Rollas död.", *Figaro* 7/9 1890.
55. Jörgen, "Rolla", *Figaro* 7/6 1890.

56. Jan Garnert, *Hallå! Om telefonens första tid i Sverige*, Lund 2005, s. 75–77, 155. Bells telefontnät var det äldsta och var dyrare att använda än Allmänna bolagets som i samarbete med L.M. Ericssons teknik konkurrerade ut Bells och köpte detta 1888, även om Bells separata nät var i bruk fram till 1908.
57. Jörgen, "Rolla", *Figaro* 7/6 1890.
58. Se exempelvis *Stockholms-Tidningen* 31/5 och 2/6 1890.
59. Bertil Thorngren, "Telekommunikationer och samhällsutveckling", i *Hallå, hallå! Rapport från ett symposium om telekommunikationernas samhällsroll*, Björn Fjaestad (red.), Stockholm 1977, s. 18.
60. Garnert 2005, s. 135–36, 192.
61. Jörgen, "Rolla. V. Natten. Vid Mosebacke telefon", *Figaro* 7/9 1890.
62. Jämför Vanessa R. Schwartz välargumenterade tes att parisarna kunde identifiera sig som ett storstadskollektiv genom medierade spektakel, i Schwartz 1998, till exempel s. 41–42.
63. *Aftonbladet* 30/5 1890.
64. För en ingående studie av denna, se Johan Jarlbrink, "En tidningsläsares dagbok. Allan Holmströms klipp och läsvanor 1877–1962", i *Presshistorisk årsbok* 2010.
65. Allan Holmströms arkiv, ACC.NR 1994/010:1, Nordiska museets arkiv.
66. Eva Åhrén Snickare, *Döden, kroppen och moderniteten*, Stockholm 2002, s. 159–167.
67. Schwartz 1998, s. 45–47.
68. Schwartz 1998, s. 87.
69. Jörgen, "Rolla", *Figaro* 14/6 1890.
70. Jörgen fick fullt upp med att göra uttalanden till tidningarna om Rollas karaktär, trots att de gjort varandras bekantskap först den 18 maj. Jörgen, "Rolla", *Figaro* 14/6 1890.
71. Ivarsson Lilieblad 2009, s. 212, Birgit Petersson, "Tidningar som industri och parti", i *Den svenska pressens historia, II. Åren då allting hände (1830–1897)*, Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (red.), Stockholm 2001, s. 242.
72. Jörgen, "Rolla", *Figaro* 14/6 1890.
73. Dagspressen kopplade ihop Rollaolyckan med varietéernas negativa inverkan på samhället i allmänhet. Särskilt tydliggjordes detta genom vad de dagliga tidningarna uppfattade som ett omoraliskt sätt att göra reklam och tjäna pengar på Rollas ofärd från ledningen av Mosebacke Etablissement. För detta, se exempelvis "Mosebacke, pressen och allmänheten. En förklaring och ett förhör", *Dagens Nyheter* 2/6 1890, och "Från allmänheten", *Aftonbladet* 2/6 1890.
74. Jörgen, "Böra ballongfärder förbjudas?", *Figaro* 7/6 1890.
75. Georg Simmel, "Storstäderna och det andliga livet", i *Hur är samhället möjligt? Och andra essäer*, Göteborg 1995, s. 206.